

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Κ. ΜΠΑΚΟΥΡΟΣ

ΣΑΜΟΥΗΛ ΧΑΝΤΖΕΡΗΣ Ο ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ (1700-1775)

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ

ΠΡΟΣΩΠΟΝ

ΑΘΗΝΑ 2008

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η περίπτωση του Σαμουήλ Χαντζερή είναι ίσως μοναδική στην πατριαρχική ιστορία. Συγκεκριμένα, αν και το έργο του αναγνωρίστηκε από τους συγχρόνους και τους αμέσως μεταγενεστέρους¹, σχεδόν ομόφωνα², έως τις ημέρες μας δεν έγινε αντικείμενο συστηματικής έρευνας. Ας σημειωθεί μάλιστα ότι εκτός της ευρύτερης αναγνώρισης του έργου του, και η προσωπικότητα του Σαμουήλ περιβλήθηκε, ήδη από τον δέκατο ένατο αιώνα, με μοναδικό σεβασμό³.

Βέβαια, την πρόθεσή τους να συντάξουν βιογραφία ή και εργογραφία του Φαναριώτη Πατριάρχη είχαν εκφράσει πολλοί τόσο κατά τον δέκατο ένατο όσο και κατά τον εικοστό αιώνα⁴. Ποικίλες κάθε φορά συγκυρίες ματαιώσαν ωστόσο τις προθέσεις τους. Αλλά και αυτοί που ασχολήθηκαν με τον Σαμουήλ αντιμετώπισαν το έργο του αποσπασματικά, εντάσσοντάς το σε ένα προδιαγεγραμμένο ερμηνευτικό πλαίσιο με αποτέλεσμα να αδικήσουν τη δραστηριότητά του.⁵ Αυτός ο τρόπος προσέγγισης δεν ήταν τυχαίος· υπαγο-

¹ Βλ. ενδεικτικά τα εξής: 1) Κομνηνός Υψηλάντης, *Τα Μετά την Άλωσιν*, σ. 396 κ.εξ. 2) Μακραιός «Υπομνήματα»: 245 2) Βενδότης, *Προσθήκη*, σ. 195-106 3) Κούμας, *Ιστορίαι*, σ. 401-403 4) Μαθάς, *Κατάλογος*, σ. 154-157. Βλ. επίσης τις λιγότερο γνωστές κρίσεις του Κυρίλλου Λαυριώτου και του Παγκρατίου Δημάρη: 1) Γεδεών, «Λαυριώτου πατριάρχαν», σ. 46-47 2) Παπαδόπουλος Κεραμεύς, «Κατάλογος»: 117-118.

² Χαρακτηριστική εξαίρεση ο Πατριάρχης Καλλίνικος Γ' αλλά όχι σε όλα του τα έργα του. Βλ. σχετικά τα εξής: 1) Αγγέλου, «Καλλίνικος Δ': Συμπλήρωμα»: 25, όπου ο Πατριάρχης Καλλίνικος υμνεί τον Σαμουήλ ως μητροπολίτη Δέρκων 2) Δυοβουνιώτης, «Καλλίνικος Γ'»: 112, όπου ο Σαμουήλ επικρίνεται σφοδρά. Αυτή η αμφιθυμική στάση του Καλλινίκου έναντι του Σαμουήλ, ίσως οφείλεται στον τρόπο με τον οποίο τον αντιμετώπισε ο Σαμουήλ ως μητροπολίτης Δέρκων, μετά την εκθρόνισή του. Βλ. σχετικά Καλλίνικος Γ', *Τα επισυμβάντα*, σ. 180.

³ Βλ. Μαθάς, *ό. π.*

⁴ Βλ. σχετικά τα εξής: 1) Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες*, σ. 532-533, αρ. σημ. 4 2) Αθηναγόρας, «Σαμουήλ επιστολή»: 81, αρ. σημ. 1. Ο Ειρηνοπόλεως Φώτιος, που κατά τη σχετική μαρτυρία του Αθηναγόρα Ελευθερίου το 1920 συνέθετε μονογραφία για τον Σαμουήλ, φαίνεται ότι δεν κατόρθωσε να την ολοκληρώσει, αφού το 1924 εξελέγη μητροπολίτης Φιλαδελφείας, το 1925 μητροπολίτης Δέρκων και το 1929 ανήλθε στον οικουμενικό θρόνο. Βλ. Σταυρίδης, «Φώτιος»: 36.

⁵ Βλ. σχετικά τα εξής: 1) Βαλέτας, *Λόγοι*, σ. η' κ.εξ. 2) του ίδιου *Ιστορία*, σ. 74. Αनाίρεση των θέσεων του Γ. Βαλέτα επιχειρείται σε πολλά σημεία αυτής της εργασίας. Μεθοδολογικό μειονέκτημα της προσέγγισης του Γ. Βαλέτας είναι ο εγκλωβισμός της αξιολόγησης του Σαμουήλ στο προδιαγεγραμμένο ιδεολογικό

ρεύθηκε από συγκεκριμένους λόγους που καθόρισαν σε γενικές γραμμές την αντιμετώπιση από τη νεοελληνική κριτική, των κοινωνικών ομάδων του υπόδουλου Γένους στις οποίες ο Χαντζερής ανήκε, είτε από καταγωγή είτε από προαίρεση, δηλαδή των Φαναριωτών και του Κλήρου.

Κατ' αρχάς θα πρέπει να επισημανθεί ως σημαντικό στοιχείο της βιογραφίας του Σαμουήλ η φαναριώτικη καταγωγή του. Αν και οι ρίζες του οίκου του δεν φαίνονται ιδιαίτερα παλαιές,⁶ εξαιτίας της καταγωγής του έπεσε θύμα της προκατάληψης με την οποία αντιμετωπίστηκαν γενικευτικά και συχνά απλουστευτικά οι Φαναριώτες⁷. Μάλιστα η προκατάληψη αυτή ενισχύθηκε, καθώς μια σειρά από διοικητικές πράξεις του Σαμουήλ αφορούσαν άμεσα στο εκκλησιαστικό καθεστώς διάφορων βαλκανικών εθνοτήτων. Ήταν φυσικό λοιπόν να δημιουργήσουν εντυπώσεις που νοηματοδοτήθηκαν αρνητικά σε υστερότερες ιστορικές φάσεις, κυρίως κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, όταν εμφανίστηκαν στο ιστορικό προσκήνιο τα εθνικά και απελευθερωτικά κινήματα της Βαλκανικής⁸. Η παρουσία του Σαμουήλ

σχήμα του Διαφωτισμού με αποτέλεσμα να αποσιωπώνται πολλές πτυχές της δραστηριότητάς του, που δεν ήταν σύμφωνες με αυτό, κυρίως κατά τη δεύτερη πατριαρχία του, από το 1773 έως το 1774. Σε άλλες περιπτώσεις, προσωπικές ενέργειες του Σαμουήλ αποδόθηκαν αορίστως στη Σύνοδο. Βλ. Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, τόμ. Α', σ. 87.

⁶ Βλ. τα εξής: 1) Κούμας, *Ιστορία*, σ. 401 2) Runciman, *Η Μεγάλη Εκκλησία*, τόμ. Β', σ. 648-649.

⁷ Βλ. ενδεικτικά τα εξής: 1) Κούμας, *Οι Έλληνες*, σ. 533 κ.εξ. 2) Zallony, *Essai*. Η νηφαλιότερη μελέτη για τους Φαναριώτες είναι ασφαλώς του Πατρινέλη, «Οι Φαναριώτες». Αξιολογότετη είναι επίσης και η μελέτη του Γερασίμου, «Οι Φαναριώτες», κυρίως γιατί παρουσιάζει την οπτική της οθωμανικής χρονογραφίας της εποχής έναντι των Φαναριωτών. Η εχθρότητα εναντίον των Φαναριωτών εκδηλώθηκε πολλές φορές ακόμα και επίσημα στο νεοελληνικό κράτος. Βλ. ενδεικτικά Βόγλη, *Η ιθαγένεια*, σ. 120. Η κυριότερη αιτία για την οποία απαξιώθηκαν οι Φαναριώτες στο νεοσύστατο ελληνικό βασίλειο, πέρα από τη στάση του Αδ. Κοραή απεναντί τους, στάθηκε η εγκαθίδρυση μιας ξενόφερτης δυναστείας. Ήταν φυσικό αυτή η εισαγόμενη αριστοκρατία να αντιμετωπίσει με καχυποψία, αν όχι με εχθρότητα, αυτούς τους Έλληνες ευπατρίδες και πρόσφυγες. Για τη στάση του Κοραή απέναντι στους «Έλληνες πρίγκιπες» με αφορμή τον Αλ. Μαυροκορδάτο είναι ενδεικτική η επιστολή του προς τον Κ. Πολυχρονιάδη στις 23 Φεβρουαρίου 1823. Βλ. Κοραή, *Απαντα*, τόμ. 2, σ. 231-233.

⁸ Για το θέμα αυτό γίνεται εκτενής λόγος με αφορμή την εξέταση του διοικητικού έργου του Σαμουήλ κατά την πρώτη πατριαρχία του. Βλ. εδώ, σ. 245-272.

στον οικουμενικό θρόνο θεωρήθηκε a posteriori απόδειξη της κηδεμονίας που ασκούσαν οι Φαναριώτες στην Εκκλησία⁹. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ακόμη και στις περιπτώσεις που επιχειρήθηκε να αξιολογηθεί θετικά η δραστηριότητα του Σαμουήλ, καταβλήθηκε συστηματική προσπάθεια να φανεί η ρήξη και η αντιπαλότητά του με τους υπόλοιπους Φαναριώτες¹⁰.

Έπειτα, οι αριστοτελικές φιλοσοφικές προτιμήσεις του θεωρήθηκαν τεκμήριο αντιδραστικότητας¹¹. Η αμφίβολη ρήξη του Σαμουήλ με τον Ευγένιο Βούλγαρη και η πιστοποιημένη διένεξή του με τον Νικηφόρο Θεοτόκη, με τους λογίους δηλαδή, οι οποίοι εκπροσώπησαν στο πλαίσιο της Εκκλησίας τους εισηγητές νεωτερικών φιλοσοφικών ιδεών, εμφάνισε τον Σαμουήλ κατά κάποιο τρόπο να συνεχίζει τις επιθέσεις του Πατριαρχείου ευρύτερα εναντίον των διαφωτιστικών ιδεών. Η αρχή αυτής της επίθεσης έγινε με την περίπτωση του Μεθόδιου Ανθρακίτη¹². Στις φιλοσοφικές θέσεις

⁹ Βλ. Γεδεών, «Περί της φαναριωτικής κοινωνίας»: 58.

¹⁰ Βλ. Βαλέτας, *ό. π.*, σ. κα' κ.εξ.

¹¹ Οι αριστοτελικές φιλοσοφικές προτιμήσεις του Σαμουήλ έχουν σχολιαστεί ποικιλοτρόπως. Κύρια πηγή της πληροφορίας για τον φιλοσοφικό προσανατολισμό του Σαμουήλ είναι ο Κωνστάντιος Α' ο από Σινάιου, ο οποίος για αυτό τον λόγο χαρακτηρίζει τον Σαμουήλ, «προκατελιημμένο» εναντίον της νεώτερης Φιλοσοφίας. Βλ. Αριστοκλής, *Βιογραφία*, σ. 359. Αρκετοί σύγχρονοι μελετητές για αυτό το ζήτημα υιοθετούν αβασάνιστα τη θέση αυτή. Βλ. ενδεικτικά Παπαϊωάννου, *Η πολιτική*, σ. 11-12, όπου και η σχετική παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹² Μια τέτοια απόπειρα νοσηματοδότησης της δίωξης του Μεθόδιου Ανθρακίτη επιχειρεί ο Αλ. Αγγέλου. Βλ. σχετικά τα εξής: 1) Αγγέλου, *Των Φώτων*, σ. 33-34. 2) Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 43-47. Αν όμως συνδυασθούν αποσπάσματα των επιστολών του Μεθόδιου προκύπτουν ευνόητα συμπεράσματα. Συγκεκριμένα, στην επιστολή του προς τους άρχοντες των Ιωαννίνων ο Ανθρακίτης γράφει το 1723 για τη συνοδική εξέτασή του: «Αν είναι εδικά μου, αρχισαν να με ερωτούν, και αν τα επαράδιδα εις μαθητάς. Τούς απεκρίθην πως τούτην τήν ώραν δεν ημπορώ να τά διακρίνω και αν ομοιάζουν με εκείνα όπου επαράδιδα κανένα δεν είναι εδικό μου ποίημα, γνώμαις είναι φιλοσόφων διαφόρων, και πως αν τάς εδίδασκα δεν τάς εδίδασκα ως γνώμαις Εκκλησίας, αλλά μόνο διά περιέργειαν και ευμάθειαν τών μαθητών, καθώς συνηθίζουν εις τά σχολεία, και πως πρέπει να με εξετάσουν ως χριστιανόν, και οχι ως φιλόσοφον»: Αγγέλου, *ό. π.*, σ. 26. Σε παλαιότερη επιστολή του κυρίως προς τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρύσανθο Νοταρά, όταν είχε πληροφορηθεί ότι τα τετράδια του εξετάζονταν συνοδικώς, έγραφε ωστόσο: «αν ήθελε τα υπάγη να τα θεωρήσωσιν ακριβώς και όποιον εύρωσιν υγιές

του πρέπει να προστεθεί και η χρήση ενός μικτού γλωσσικού οργάνου, ομιλουμένη κυρίως στο κήρυγμα και αρχαϊζουσα κυρίως στην αλληλογραφία¹³, που φυσικά τον απομάκρυνε, τόσο από τους μετέπειτα ακραιφνείς δημοτικιστικές, όσο και από την γλωσσική παρέμβαση του Αδ. Κοραή¹⁴, αλλά και από τις εξαρχαϊστικές προσπάθειες των Φαναριωτών και γενικότερα των λογίων, που εκπροσωπούσαν το κατεστημένο κλασικιστικό ρεύμα στο νεοελληνικό κράτος κατά τον δέκατο ένατο αιώνα¹⁵.

Η κυρίαρχη θέση του Σαμουήλ στα συνοδικά πράγματα του Πατριαρχείου αναπόφευκτα τον κατέστησε μέρος της διοικητικής δομής του. Έτσι, οι επιθέσεις που δέχθηκε το Φανάρι και η πολιτική του ήδη από τον δέκατο ένατο αιώνα ήταν φυσικό να πλήξουν το ιστορικό κύρος του έργου και της δράσης του Σαμουήλ¹⁶. Αξίζει μάλιστα να

και σύμφωνον τω δόγματι της αγίας μας Εκκλησίας, καγώ μετά χαράς αποδέχομαι, όπερ δε αλλότριον καγώ ουκ αποδέχομαι. εγώ πείθομαι εις το υγιές δόγμα της Εκκλησίας μου»: Αγγέλου, *ό. π.*, σ. 35. Πέρα από την προσπάθεια του Μεθόδιου να αποφύγει τη συνοδική αποδοκιμασία, στο πλαίσιο της οποίας επιστρατεύει και το επιχείρημα της νεωτερικής φιλοσοφίας, το αξιοσημείωτο και αναξιοποίητο ερμηνευτικά στοιχείο είναι ότι ένας κληρικός θεωρεί τα εκκλησιαστικά δόγματα ζητήματα διατύπωσης και όχι όρια βιώματος. Είναι δυνατόν έτσι η γνώμη του, γι' αυτά να μεταλλαχθεί αβασάνιστα ύστερα από δεδομένο έλεγχο. Για το θέμα βλ. εδώ, σ. 312-313.

¹³ Βλ. εδώ τις σχετικές αναφορές στην ποιμαντική δραστηριότητα του Σαμουήλ, σ. 223-245.

¹⁴ Για το θέμα κατατοπιστική είναι η μελέτη του Μοσχονά, *Η δημοτικιστική αντίθεση*, κυρίως σ. κα' κ.εξ.

¹⁵ Βλ. Δημαράς, *Ιστορία*, σ. 346-348 και 365-367.

¹⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Ανώνυμος συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας*, που απηχεί τις θέσεις μιας σημαντικής μερίδας των λογίων του Διαφωτισμού. Βλ. Ανώνυμος, *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 152-154. Βέβαια, τα κίνητρα και οι αφορμές τέτοιων επιθέσεων ή έστω των παραπλανητικών ερμηνειών της πολιτικής του Πατριαρχείου ήταν πολλά κατά εποχές. Βασική έλλειψη όλων αυτών των θεωρήσεων είναι η αδυναμία τους να επισκοπήσουν τη στάση της Μεγ. Εκκλησίας ως θεσμού μιας πολυεθνικής αυτοκρατορίας, όπως η Οθωμανική. Έτσι, πολλοί μελετητές άλλοτε στηρίζονται μονομερώς κυρίως σε πηγές ετεροδόξων εκκλησιών. Για παράδειγμα τα εξής: 1) Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο* 2) Vaillhé, «Constantinople (Eglise de)»: 1307 κ.εξ. Άλλοι ερευνητές επιχειρούν μία «ιστορικοκανονική» προσέγγιση της πολιτικής των επισκόπων στην Τουρκοκρατία, αντιπαρερχόμενοι την εκκλησιαστική διαπάλη Ανατολής – Δύσης. Για παράδειγμα βλ. Παπαϊωάννου, *Η πολιτική*. Κυρίως, όμως, η μελέτη της πατριαρχικής πολιτικής γίνεται ταυτόχρονα και συγκριτικά με την απόπει-

σημειωθεί ότι με τις άριστες ισορροπίες που τήρησε κατά τις δύο πατριαρχείες του με την οθωμανική εξουσία¹⁷ επιβεβαίωσε, κατά τη συλλογιστική των εκπροσώπων του Διαφωτισμού και των επιγόνων τους, την υποταγή της Μεγ. Εκκλησίας στην Υψηλή Πύλη¹⁸. Μάλιστα επιχειρήθηκε να

ρα να προσεγγισθεί ο Νεοελληνικός Διαφωτικός και μάλιστα ως πολιτικό φαινόμενο ανάμεσα στα άλλα με «αναφορές στο περίγραμμα της ευρωπαϊκής παιδείας και πολιτικής σκέψης». Έτσι, αποδοκιμάζεται η στάση του Πατριαρχείου απέναντί του, χωρίς οι νεοέλληνες μελετητές να υποψιάζονται τη σχετικότητα ή και την ανακρίβεια τέτοιων αποτιμήσεων, καθώς δεν έχουν άμεσα αξιοποιηθεί οι οθωμανικές πηγές, πρωτίστως τα οθωμανικά έγγραφα των πατριαρχικών αρχείων. Για το ζήτημα αυτό βλ. Κιτρομηλίδης, *ό. π.* Ορθότατα σε γενικές γραμμές περιγράφει τη διοικητική, οικονομική κ.λπ. διαπλοκή της οθωμανικής πολιτείας με τους ορθόδοξους ιεράρχες ο Π. Κονόρτας. Βλ. Κονόρτας, «Ορθόδοξοι ιεράρχες».

¹⁷ Γι' αυτόν τον λόγο έχαιρε αναγνώρισης ακόμη και από τον ίδιο τον Σουλτάνο Μουσταφά Γ'. Βλ. ενδεικτικά Μακράιος, *ό. π.*, σ. 261.

¹⁸ Βλ. Κιτρομηλίδης, *ό. π.*, σ. 356-358. Σε όσες περιπτώσεις τα κείμενα του Διαφωτισμού δεν είναι αρκούντως επιθετικά οι νεοέλληνες μελετητές τα καθιστούν οξύτερα. Για παράδειγμα, σχολιάζοντας τις θέσεις του Ανωνύμου έναντι των παραδοσιακών απόψεων της Εκκλησίας για την οθωμανική μοναρχία, ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης παρατηρεί: «Ο Ανώνυμος ο Έλλην όμως ήταν βέβαιος ότι όλα αυτά εμπνέονταν από την ίδια διάθεση που είχε παρακινήσει και τον Ιούδα τον Ισκαριώτη»: Κιτρομηλίδης, *ό. π.*, σ. 258. Ανάλογες θέσεις ο ίδιος μελετητής διατυπώνει και στις σ. 453-454. Βέβαια, όπως σημειώνει ο ίδιος ερευνητής, η διαμάχη για τη θέση της Εκκλησίας στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας δεν ήταν θρησκευτική αλλά πολιτική. Βλ. Κιτρομηλίδης, *ό. π.*, σ. 367. Γι' αυτό οι επιθέσεις ήταν και συνεχίζουν να είναι οξύτατες εναντίον του Πατριαρχείου και του Κλήρου του. Την προέλευση αυτής της τακτικής καυτηριάζει ωστόσο χαρακτηριστικά ο Μ. Γεδεών συνδέοντάς την ευθέως και ορθότατα με τις προϋποθέσεις ίδρυσης και τις δομές λειτουργίας του νεοελληνικού κράτους, και παράλληλα επισημαίνοντας τον ρόλο των λογίων: «Της Ελλάδος η επανάσταση [...] ευθύς εξ αρχής από δυναστικής ή πολιτικής εγένετο και κοινωνική. Οι λογίοι αυτής, οι σπουδασταί, πάντες οι φυγάδες, όσοι καταδιωκόμενοι ένεκα τών ανατρεπτικών ιδεών των, συνέρρευσαν ίνα μετασχώσι του αγώνος, ζητούντες άσυλον ήσαν απόστολοι των κοινωνικών νεωτερισμών της Γαλλικής επανάστασεως. Ευθύς εξ αρχής αυτοί οι πρωτοστάτες του ελληνικού αγώνος απεκαλέσθησαν κοτζάμπασαι και τουρκολάτραι, τα υπάρχοντα ήθη και έθιμα απεκαλέσθησαν ιδέαι εσκωριασμέναι, και αυταί αι θρησκευτικά παραδόσεις επεκρίνοντο ως προλήψεις [...]. Παραλλήλως σχεδόν πρός τόν κατά των Τούρκων πόλεμον συνεβάδιζε και ο εσωτερικός ανταγωνισμός των νέων κατά των υφισταμένων ιδεών»: Γεδεών, *Η πνευματική κίνησις*, σ. 94. Αυτή η ιδεολογικοπολιτική διαμάχη η ο-

δικαιωθεί ο Σαμουήλ από μερίδα των μελετητών οι οποίοι, αμφισβητώντας τις πληροφορίες των πηγών, θέλησαν να παρουσιάσουν τη δράση του περίπου ως παράγοντα ρήξης με τον Σουλτάνο, η οποία εντέλει προκάλεσε την πτώση του από τον πατριαρχικό θρόνο¹⁹.

Ο βασικός παράγοντας που συνετέλεσε στη σταδιακή αποσιώπηση του έργου του Σαμουήλ ήταν ωστόσο η ιστορική μοίρα τόσο των Φαναριωτών όσο και της Ιεραρχίας του Πατριαρχείου κατά τις πρώτες δεκαετίες του δέκατου ένατου αι., κυρίως μετά την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης²⁰. Η Μεγ. Εκκλησία, το θεσμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο έδρασε ο Σαμουήλ, και οι Φαναριώτες απόγονοί του, οι οποίοι ανέλαβαν να δημοσιεύσουν το σύνολο του ανέκδοτου έργου του, δοκιμάστηκαν σκληρά από τις ιστορι-

ποία συνεχίζεται και στον εικοστό αιώνα δεν είναι ρήξη, που είχε προέλθει από τις πνευματικές αναζητήσεις της ελλαδικής κοινωνίας του δέκατου ένατου αιώνα. Αντιθέτως: «η νέα γενεά του ελληνικού έθνους, οι συνήθειες χάσκακες, έχαινον ακούοντας την καινήν διδασκαλίαν, και προς αυτήν τον βίον ρυθμίζοντες, εζήτουν ίνα ζώσιν ελεύθεροι των από της θρησκείας δεσμών, φυσικήν ζώντες ζωήν, φυσικόν νόμον ακούοντας, ή μη ακούοντας ουδένα»: *Γεδεών, ό. π., σ. 93*. Για την επιλογή του «φυσικού νόμου» στο πλαίσιο των απαιτήσεων του Διαφωτισμού. Βλ. Κιτρομιλίδης, *ό. π., σ. 44-45*. Η επιλογή αυτή παρέχει το πολιτικό στίγμα των αντιπάλων του Πατριαρχείου, ήδη από τον δέκατο όγδοο αιώνα. Βέβαια, η σχολή του Φυσικού Δικαίου και οι σχέσεις της με την ανανεωτική σκέψη της Δυτ. Ευρώπης ήταν παλαιότερη. Βλ. Αποστολόπουλος, *Η εμφάνιση*. Για τη σχέση του Φυσικού Δικαίου με το Κανονικό Δίκαιο θεμελιώδης είναι η μελέτη του Κυριαζή, «Το Δίκαιον». Δυστυχώς, οι μομφές, που διατυπώνονται για τον πολιτικό και ευρύτερα ιδεολογικό κόσμο τον οποίο εκπροσωπούσε το Πατριαρχείο, οφείλονται στην υπεραξιολόγηση του κινήματος του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, χωρίς συχνά να λαμβάνεται υπ' όψιν η κριτική στάση της σύγχρονης δυτικής σκέψης. Βλ. Hampson, *Ο διαφωτισμός*. Από τους Έλληνες μελετητές η κριτικότερη αντιμετώπιση του φαινομένου του Διαφωτισμού (Ευρωπαϊκού και κυρίως Νεοελληνικού) είναι αυτή του Κονδύλη στα έργα του, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός* και *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. Αξιόλογο έργο για την κατανόηση του ιδεολογικού κόσμου του Διαφωτισμού είναι επίσης το έργο του ίδιου, *Η κριτική*. Για να κατανοηθεί ορθότερα το πολιτικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο δρούσε το Πατριαρχείο, σημαντικό είναι το έργο του Sugar, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, στο οποίο αξιοποιούνται κυρίως σλαβικές πηγές.

¹⁹ Βλ. Βαλέτας, *ό. π., σ. κ'.*

²⁰ Βλ. Ρίζος Νερουλός, *Ιστορία*, σ. 109 κ.εξ. Η οικτρή μοίρα των Φαναριωτών μετά την επανάσταση του 1821 περιγράφεται χαρακτηριστικά στο έργο του Τωμαδάκη, *Σερουΐος*, σ. 26-27.

κές εξελίξεις και γι' αυτό δεν κατάφεραν να υλοποιήσουν την έκδοσή του. Δυστυχώς, οι διώξεις που υπέστη η πολιτική και εκκλησιαστική ηγεσία του Γένους από το 1821, ως συνέπεια των τουρκικών αντιποίνων για την Ελληνική Επανάσταση, στέρησαν την ελληνική γραμματεία από τη συνεισφορά του Σαμουήλ. Ο Ιάκ. Ρίζος Νερουλός απόγονος του Σαμουήλ και αυτόπτης μάρτυς των γεγονότων βεβαιώνει:

«Τα συγγράμματα του Σαμουήλ έμειναν ανέκδοτα. Ο αδελφός μου και εγώ είχομεν εν τή πατρική ημών οικία της Κωνσταντινουπόλεως, τήν εικόνα του Σαμουήλ ως εκ πατρός θείου. Ο Ιερεμίας,²¹ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, παρατηρήσας ποτέ αυτήν εζήτησε παρ' ημών [...] «Παναγιώτατε, απεκρίθην εγώ η υμετέρα Παναγιότης πρέπει ου μόνον αφοσίωσιν να διατηρή προς τον Σαμουήλ, αλλά να εκπληροί και παν ό,τι απαιτεί αληθής τις ευγνωμοσύνη [...] εικόν ή ανδριάς υπάρχουσι πράγματα πρόσκαιρα και ουτιδανά [...]. Απ' εναντίας τα συγγράμματα αυτού μαρτυρούσι τα πλεονεκτήματα, τας αρετάς και τα έργα αυτού υπέρ της Εκκλησίας και του έθνους. Εις την Υμετέραν Παναγιότητα ανήκει να διασώσητε αυτά διά της εκδόσεως [...]. Αλλά επειδή ο Πατριάρχης ούτος επαύθη μετά παρέλευσιν δύο μηνών, η επιχείρησις εγκατελείφθη»²².

Η περαιτέρω τύχη των έργων του Σαμουήλ απέβη οικτρή. Μαζί με τη βιβλιοθήκη του, που είχε περάσει στην κυριότητα της οικογένειας Ρίζου Νερουλού, δημεύθηκε από τους Τούρκους, το 1821²³.

Αξιίζει να σημειωθεί ότι η ηγεμονική οικογένεια Χαντζερή και οι κλάδοι της υπέστησαν πρώτοι τα πλήγματα από τις τουρκικές διώξεις μετά την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης²⁴. Στο πλαίσιο αυτών των ιστορικών γεγονότων το μεγαλύτερο μέρος του ανέκδοτου έργου του Σαμουήλ χάθηκε πιθανώς οριστικά.

²¹ Πρόκειται για τον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιερεμία Δ' τον από Μυτιλήνης. Βλ. Γερμανός, «Πίναξ»: 31. Ο Ιερεμίας πιθανώς χρημάτισε πρωτοσύγκελλος του Σαμουήλ. Βλ. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες*, σ. 594

²² Ρίζος Νερουλός, *ό. π.*, σ. 173-174.

²³ *Ο. π.* σ. 49.

²⁴ *Ο. π.* και σ..